

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2020/2

Szakmai védnökök
Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

A szerkesztőbizottság tagjai
Bozsoki Petra
Laczkó András
Milbacher Róbert
Pálffy Eszter
Pap Balázs
Szatmári Áron

Tördelőszerkesztő
Pap Balázs

Borító
Simor Kamilla

A Lavater-szövegek kontrollfordítója
V. Horváth Károly

Az idegen nyelvű rezümék nyelvi lektora
Maczelka Csaba

Felelős kiadó
a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője
(7624 Pécs, Ifjúság u. 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

Fiziognómia és irodalom a XVIII–XIX. században

Szerkesztette
Tóth Orsolya

TARTALOM

TÓTH ORSOLYA	
Előszó	7

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

CSOBÓ PÉTER GYÖRGY	
Fiziognómia és antifiziognómia	
Lichtenberg és a „fragmentum-vita”	13
BÓDI KATALIN	
A portrékészítés módszerei Kazinczy életművében.....	61
KUCSERKA ZSÓFIA	
Kire ütött ez a gyerek?	
A szülő–gyerek hasonlóság a genetika kora előtti regényekben	79
ZÁKÁNY TÓTH PÉTER	
A képzelő-erő betegségei	
Kölcsey Ferenc: <i>A' karpáti kincstár</i>	93
VÖÖ GABRIELLA	
Ha a leviatán a textus	
A <i>Moby Dick</i> és az amerikai testtudományok	109

FILLÉRTÁR

JOHANN CASPAR LAVATER	
Fiziognómiai töredékek az emberismeret és az emberszeretet	
előmozdítására I. (<i>Pálfy Eszter fordítása</i>).....	129
JOHANN CASPAR LAVATER	
Fiziognómiai töredékek az emberismeret és az emberszeretet	
előmozdítására II. (<i>Pálfy Eszter és Szolnoki Anna fordítása</i>)	151
GEORG CHRISTOPH LICHTENBERG	
Töredék a farkakról (<i>Csobó Péter György fordítása</i>)	161

KRITIKAI LAPOK

TÖRÖK ZSUZSA	
Az irodalom és irodalomtörténet-írás mibenlétéről	
(Szilágyi Márton, <i>Omniárium: Irodalomtörténeti tanulmányok</i> , Bp., Ráció, 2020.)	169

Vöő Gabriella

Ha a leviatán a textus

A Moby Dick és az amerikai testtudományok

A New Bedford-i Bálna fogadóban nem akad üres szoba a későn érkező utazó számára. Csupán férőhely jut neki egy ágyban, amelyen egy „sötét képű” szigonyossal osztozik. Amikor a titokzatos hálótárs késő éjjel a szobába lép, a gyertya fényénél fokozatosan tárulnak fel testének ijesztő jegyei: vörösre és kékre tetovált arc és fejbőr, pepita karok, lábak és test, egy „fertelmes vadember” összetéveszthetetlen ismertetőjelei.¹ Ám amint rémülete alábbhagy, Ishmael belátja, hogy hálótársa nemcsak udvarias és kedves, hanem „[m]inden tetováltsága ellenére is egészében tiszta, kellemes külsejű emberevő”.² A következő napokban az elretentő felszín mögött fokozatosan felfedezi újdonsült barátja, Queequeg belső lényegét: „Ijesztő tetoválása alatt, úgy véltem, egyszerű, becsületos szív vonásait látom, és nagy, mélyen ülő, tüzes és fekete szemében mintha olyan lélek jelei mutatkoznának meg, amely ezer ördögtől sem retten meg. És mindezekén túl, volt bizonyos fenség pogány viselkedésében, amit faragatlansága sem tudott teljesen elrontani.” Magas, széles homlokának nyílt domborulatából pedig megállapítja, hogy „koponyatanilag kétségtelenül pompás feje” George Washington tábornok fejére emlékeztet, amilyennek „a népszerű mellszobrokon” ábrázolják.³

A *Moby Dick*, vagy a *Fehér Bálna* (1851) elbeszélője láthatóan magabiztosan alkalmazza mindazokat az eszközöket, amelyek a 19. századi Egyesült Államokban a jellem társadalmi percepcióját elősegítették. Megfigyeli és értelmezi a viselkedést, olvas az arckifejezésből, és szakértelemmel veti össze „vadember” ismerőse fejformáját az eszményi koponyával, amelyhez a nemzeti történelem panteonjának legkiválóbbja szolgáltatja a mintát. Az olvasók feltehetően szellemesnek találták az összehasonlítást, hiszen a kannibál tréfák megszokott színfoltjai voltak az amerikai populáris kultúrának. A fiziognómiai és frenológiai alapfogalmak pedig részét képezték a mindennapi gyakorlati tudásnak: segítették az eligazodást a demokratizálódó társadalmi tereken, és hasznos eszköztárként szolgáltak a prózairodalomban.

Azonban Queequeg testének és jellemének „olvasása” csupán előzménye egy hozzá motivikusan kapcsolódó, ám sokkal nagyszabásúbb vállalkozásnak,

1 Herman MELVILLE, *Moby Dick, avagy a Fehér Bálna*, ford. Szász Imre, Magyar Helikon, 1969, 37, 46. (A továbbiakban MD rövidítéssel utalok rá.)

2 MD, 48.

3 MD, 72–73.

melynek során Ishmael a bálna testének titkait igyekszik feltárni. A regénynek legalább egyharmada foglalkozik cetek osztályozásával, viselkedésük, életműködéseik, képességeik elemzésével. Ishmael, az újdonsült bálnavadász tudományos módszerességgel vizsgálja az élőhelyükön megfigyelt, illetve elejtett bálnák arcát, koponyáját és belső szerveit, majd következtet jellemükre. A Hátúszós bálna félénk, mogorva, nem társaságkedvelő, sőt, „[b]álnagyűlölőnek látszik, ahogy némelyik ember embergyűlölőnek”. A Púpos bálna a „legjátékosabb és legvidámabb a bálnák között”. A Fekete bálna falánk, és alighanem sátáni jellem, mert „örökös mefisztói vigyort visel az arcán”.⁴ Emellett pedig a regény címszereplője – úgy is mondhatnánk, hogy egyénített hőse – egy bizonyos ámbráscet, akinek neve, története és cselekvőképessége van. Moby Dick „rancos homlokú, ferde állkapcsú, fehér fejű” bálna, aki „[c]sapkod egy kicsit a farkával, mielőtt alámerül”, és „bokrosan” fújja a vizet. Ahab kapitány pedig jellemet, illetve transzcendens lényeket tulajdonít neki: „vérlázító erőt” lát benne, „kifürkészhetetlen rosszindulattal átszőve”.⁵ Ishmael ellenben nem a bálnák bizonyos egyedeinek, hanem a cetek két csoportjának, a szilásceteknek és a fogasceteknek testi és jellembeli sajátosságait kutatja, sőt, nem zárkózik el attól sem, hogy valamiféle spirituális erőt tulajdonítson nekik. Azonban Ishmael minden igyekezete és testtudományi felkészültsége ellenére sem jut közelebb kutatásának eredeti céljához, „a különleges leviatáni kinyilatkoztatások és utalások teljes megértéséhez”.⁶ El-lenkezőleg: következtetései a vállalkozás lehetetlenségét bizonyítják.

Tanulmányom a *Moby Dick* úgynevezett „cetológiai” fejezeteire összpontosítva tekinti át, milyen következtetésre jut Ishmael, amikor az emberi test látható, mérhető, leírható, osztályozható elemeire alkalmazott tudományokat a bálna megismerésének szolgálatába állítja. Hiszen hiába alkalmazza a fiziognómia elveit az ámbráscet arcára, nem képes feltárni jellemét. A frenológusok koponyatérképének sem látja hasznát, mert a vastag zsírréteg alatt lehetetlen kitapintani a dudorokat. A koponya maga viszont olyan óriási, hogy a kraniológia logikája szerint az elképzelhető legnagyobb agyvelőnek kellene otthont adnia, következésképpen a bálna volna a földkerekség legértelmesebb élőlénye. Ám hogy agyveleje nem tölti ki koponyáját, hanem valójában „maréknyi”,⁷ és a tény, hogy Ishmael és barátai szerint „hal”,⁸ nem jelenti szellemi képességeinek korlátozottságát. Ishmael megközelítésében a bálna az ember számára elképzelhetetlen, megfejtethetlen, mély tudás birtokosa, spirituális lény. Testének belseje pedig olyan titkokat rejt, melyeknek feltárására a kezdő cetológus még korának legtekintélyesebb természettudósai és anatómusai segítségével sem vállalkozhat. Elbeszélőjének kudarcra ítélt vállalkozásával Melville nemcsak a 19. század közepén elterjedt testtudományok tekintélyét ássa alá, hanem az európai felvilágosodás episztemológiáját is, amelynek egyik legfontosabb vállalkozása az emberi test és élet empirikus vizsgálata.

4 *MD*, 157, 158, 160.

5 *MD*, 180, 181, 182.

6 *MD*, 151.

7 *MD*, 354.

8 *MD*, 154.

Emberarcok és tigrisszívek

Nyugat-Európában a 18. század végén két domináns diskurzus segítette a jellem társadalmi érzékelését: az udvarias viselkedés, illetve a fiziognómia egyre szélesebb körben ismertté vált szabályai. Azonban Nagy-Britannia amerikai gyarmatain, majd később a független Egyesült Államokban a tanulható, irányítható, és emiatt manipulatívnak ítélt társadalmi performancia, az udvariasság és a jó modor veszítettek jelentőségükből. Az angol arisztokrácia köreiből, főként Lord Chesterfield 1774-ben közzétett *Leveleiből* a középosztályba átszivárgó viselkedési útmutatásokat és az udvarias, de talán álságos magatartást itt gyanúsnak találták. Amerikában a versenykapitalizmus feltételei az egykori anyaországnál sokkal kevésbé rétegzett társadalom körülményei közt kaptak erőre. Ebben a gyorsan demokratizálódó térben üzletek költöztek, társadalmi kapcsolatok szövédket idegenek között. A városiasodás és a megnövekedett társadalmi mobilitás során a rangbeli differenciálódás olyan látható és tapasztalható jelei, mint a jólöltözöttség és az illendő viselkedés már nem jelezték kétséget kizáróan az egyén társadalmi ranglétrán elfoglalt helyét, illetve megbízhatóságát. A jólneveltség performatív ismérveit szinte bárki elsajátíthatta, és a becsületes arckifejezés, a nyílt tekintet szintén tanulható volt. A fiatal köztársaság demokratizálódó társadalmi, és egyúttal üzleti terein pedig felmerült a jellem megbízhatóbb megítélésének igénye. Amint Christian Lukasik rámutat, a fiziognómia évszázadok alatt összegyűjtött ismeretanyagának, különösképpen Johann Caspar Lavater fiziognómiai rendszerének hatására, a jellem társadalmi percepciója helyett az arc állandó vonásait részesítették előnyben. Ezt a hangsúlyeltolódást pedig két kulturális forma, a portréfestészet, illetve a szereplők portréit a maga eszközeivel létrehozó regény jelenítette meg mind Nyugat-Európában, mind Amerikában.⁹ Az arc formájának, arányainak, vonásainak együttes ábrázolása, illetve érzékelése gyors ritmusú eszmecserére hasonlított a művész és közönsége között. Ezt az eszmecserét, melynek során megegyezés született az arc tulajdonosának jelleméről, fiziognómiai ismeretek alapozták meg.

Lavater népszerű könyvének, a *Fiziognómiai töredékeknek* (1775) ötkötetes illusztrált kiadása 1789 és 1798 között jelent meg Londonban, és szinte azonnal ismertté vált az Egyesült Államokban is. Amikor a 19. század első évtizedeiben Lavater arcolvasási módszereizsebkönyv, ifjúságikiadvány és periodika formájában is hozzáférhetővé váltak, a módszeres arcolvasás populáris tudománnyá fejlődött.¹⁰ A regények jellemrajzai és a köznapi fiziognómiai ismeretek, állítja Lukasik, összehangolt kognitív struktúrákként működtek az amerikai társadalomban. A regény szimbolikusan regisztrálta az arcvonások és a jellem közti összefüggést, amelyet aztán az olvasók át tudtak emelni saját társadalmi gyakorlatukba. Így az

⁹ Christian LUKASIK, *Discerning Character: The Culture of Appearance in Early America*, University of Pennsylvania Press, 2011, 11. (Az angol nyelvű szakirodalmi hivatkozások saját fordításomban szerepelnek – V. G.)

¹⁰ Martin S. LINDAUER, *The Expressiveness of Perceptual Experience: Physiognomy Reconsidered*, Amsterdam, John Benjamins B. V., 2013, 25.

arcok olvasása és a regényolvasás, a jellemismeret két módozata, elválaszthatatlanul összefonódtak.¹¹ A regény tehát legalább annyiban járult hozzá a fiziognómiai – majd valamivel később a frenológiai – ismeretek széleskörű elterjedéséhez, mint a témában született tudományos művek, illetve az ezeket népszerűsítő recenziók és előadások. Okunk van feltételezni, hogy mind az átlagolvasók, mind a kritikusok figyeltek az irodalmi jellemábrázolás részleteire, és nagyra értékelték a „beszédés” portrékat.

Tagadhatatlan, hogy a Pequod az Egyesült Államok földrajzi és társadalmi tereit modellezi, ahol markáns módon jelen volt a faji másik. Az őshonos amerikaiakat („indianokat”) eredeti lakhelyeikről lassan kiszorította, de nem számolta fel az európai-amerikai telepések nyugat felé áramlása. A déli államok ültetvényes mezőgazdasága a faji rabszolgaságra, azaz négymillió afrikai munkájára épült, az északiak gyorsan iparosodó gazdaságában pedig szintén részt vett a szabad fekete munkaerő. Emellett a tengeri hatalommá válás ambíciójától vezérelt Egyesült Államok kiterjesztette befolyását a Csendes-óceán nyugati szigetvilágára, ami behozta a köztudatba, majd a társadalmi terekre a polinézeket. Az 1820-as évekkel kezdődően nantucketi hajók nyitották meg a Csendes-óceán északi, majd déli területeit és szigetvilágát az amerikai bálnavadászat, néhány fontos expedíció, a misszionárius munka és a kereskedelem előtt.¹² Melville, a történeti tényekhez híven, a tiszteket Nantucket társadalmi elitjéből válogatja, akik rátermettségük, illetve a bálnavadászatból származó jövedelmük segítségével jutottak előre. Ám a legénység, „a legalantosabb tengerészeknek, renegátoknak és kiteszítottaknak” gyülekezete a „faji” tekintetben heterogén, demokratizálódott nyilvános terek perifériájáról érkezik.¹³ A három szigonyos, Tashtego, Daggoo és Queequeg pedig, a legénység sok más színes bőrű tagjával együtt, a századközép amerikai társadalmában leginkább látható faji idegeneket képviseli. A Dickensszel való összehasonlítás első pillantásra helytállónak tűnik, hiszen az angol író társ jellemrajzainak széles spektrumába beletartoznak a társadalom peremén élő szegények és a londoni alvilág figurái is. Olyan korai regényeinek, mint a *Twist Olivér* (1838), a *Nicholas Nickleby* (1839), a *Karácsonyi ének* (1843), vagy a részben Amerikában játszódó *Martin Chuzzlewit* (1844), érzékletes portréi követték a fiziognómia szabályait. Emellett Dickens, amint közeli barátjától és életrajzírójától tudjuk, gondosan felügyelte az illusztrátorok munkáját. Ragaszkodott hozzá, hogy rajzaik pontosan szemléltessék hőseinek személyiségvonásait.¹⁴ Azonban a *Moby Dick* nem bővelkedik „dickensi” ábrázatokban. „Arcképcsarnokában” kevés az arcvonásokat megjelenítő portré, ráadásul a „fehér” és a színes bőrű hősök jellemzése nem ugyanazon szempontokat követi.

A *Moby Dick* kortárs bírálói is elismeréssel szóltak Melville szemléletes

¹¹ LUKASIK, *i. m.*, 16.

¹² Donald D. JOHNSON, *The United States in the Pacific: Private Interests and Public Policies, 1784–1899*, Praeger, 1995, 48–50.

¹³ MD, 137.

¹⁴ John FORSTER, *The Life of Charles Dickens*, ed. J. W. T. Ley, London, Cecil Palmer, 1928, I, 63.

jellemrajzairól. Író társa, George Ripley kiemeli, hogy a bálnavadászhajó tisztjeinek és legénységének portréi „egyedi arcképcsarnokot” alkotnak. Mások a szerző jellemábrázoló készségét Charles Dickenséhez, a szereplők élethűen és hitelesen ábrázolt arcvonásait pedig dagerrotípiákhoz hasonlítják.¹⁵ Sokan felfigyeltek a szereplők „faji” változatosságára.¹⁶ Ugyanis a Pequod nantucketi tisztjei sokszínű, a fehérek mellett polinéz, „indián” és „fekete” legénység fölött rendelkeznek, Ahab kapitányt pedig párszi tanácsadója és manilai evezősök segítik küldetésében. A faji idegenek megformálását illetően a kortárs kritikusok ingadoznak a fanyalgás és a mérsékelt dicséret között. Egy londoni bíráló kajánul jegyzi meg, hogy a bájosan ábrázolt gyülekezet, a jenki köré csoportosuló számtalan „vad és félvad életforma” egyedülálló amerikai jelenség.¹⁷

A Lavater által rendszerezett, testbe írott jelek útmutatásként szolgáltak a társadalom domináns, euroamerikai csoportján belül, és a ranglétrán elfoglalt helyükre utaltak. Ugyanezek a társadalmi tereken egy másfajta jelenlét, a „faji” tekintetben idegen csoportoké új differenciáló tényezőként szolgált a ranglétra kialakításában. Az „indiánok” és a „néger” leginkább szembeűnő ismertető jegye megkönnyítette a társadalmi megkülönböztetést: a bőr színe vált a különbségtétel elsődleges alapjává. Ez a testbe írott különbözőség pedig a faji másik arcára, fejformájára és testének egyéb jellemzőire irányította a figyelmet. És bár Lavater rendszere nem tért ki nemzeti, etnikai arcok és jellemvonások vizsgálatára, Amerikában a fiziognómiai vizsgálódás elmozdult a faji sajátosságok felé. A fiatal köztársaságban, mutat rá Christian Lukásik, „a faji különbség ábrázolása nem egyszerűen a fehér és fekete, illetve úr és rabszolga közti különbséget jelenti, hanem azt, hogy egy adott portré az egyén esszenciális arcvonásait mutatja-e, vagy kollektív identitását”.¹⁸ Miközben tehát az európai arcok tanulmányozásának célja a jellem megismerése volt az egyéni identitás keretein belül, ezalatt a faji másik viszonylatában elsősorban a „fajra” jellemző sajátosságok leírása és kodifikálása, azaz a kollektív identitás ismérveinek kialakítása volt a cél. Az előbbieknél az arcvonások leírása teljesen hiányzik, míg a „színeseknél” inkább ezeken van a hangsúly. A központi szereplők közül a „fehéreknek” árnyalt belső tulajdonságaik kerülnek előtérbe, a „színes bőrűek” viszont „faji” lényegét képviselnek.

A Pequod kapitányának jellemét vallási és művészeti asszociációk sokaságából

15 Brian HIGGINS, Hershel PARKER, *Herman Melville: The Contemporary Reviews*, Cambridge University Press, 1995, 392, 395, 393.

16 Az angol „race” szó magyar megfelelőjének (‘faj’) használata az olvasó számára megtévesztő lehet, hiszen rendszertanilag az emberi faj egységes, a látható testi különbségek alapján elkülöníthető csoportok csupán „fenotípusok”. A biológiai értelemben helyes „rassz” és „nagy-rassz” kifejezések azonban elidegenítően hatnak egy 19. századi regény elemzésénél. Tanulmányomban a „faj” korabeli jelentésmezéjébe tartozó „fehér” (európai vagy euroamerikai), „indián” (amerikai őslakos) és „néger” vagy „fekete” (afrikai) szavakat, amennyiben nem idézetben fordulnak elő, idézőjelbe teszem. Az olyan szakirodalmi kifejezéseket azonban, mint „faji idegen”, „faji másik” vagy „faji rabszolgaság” idézőjel nélkül használom.

17 MD, 358.

18 LUKÁSIK, *i. m.*, 122–123.

kell összeraknunk. Neve bibliai eredetű, a Királyok első könyvének rossz emléké uralkodóját idézi fel, aki kegyetlenkedés és az Úrnak és Illés prófétának való ellenszegülés miatt bűnhődik. Személyiségének legfőbb jellemzőire nem arcvonásaiból, hanem testének „tömör, koros robosztusságából” kell következtetnünk, amely „mintha [...] tömör bronzból lett volna, mint Cellini öntött Perseusa”. Az Ahabra leginkább jellemző „végtelen szilárd erő, elszánt, hajlíthatatlan akarat” tulajdonságait nem arcvonások, hanem arckifejezések – „a keresztre feszítés kínja” – és a „rebbenés és rettenet nélküli tekintet”¹⁹ közvetítik. Az első tiszt külsejéről ennél is kevesebbet tudunk meg: csupán annyit, hogy Starbuck az „egyesült részvénytársaságok és nemzetek” felett álló, „nemes és szikrázó, [...] nagyszerű és tüzes” emberi lény, aki „a szeplőtlen férfiasság”²⁰ egyetemes eszményét testesíti meg. A másod- és harmadtiszt pedig zsánerszereplő: Stubb megjelenéséről semmi sem derül ki, Flaskérről pedig csupán annyi, hogy „kurta, zömök, pirosposzsgás fickó”.²¹ Az ő jellemeik jelenetek, azaz tettek és a párbeszédetek eszközeinek segítségével épülnek fel. Stubb „[k]önnyelmű volt, sem gyáva, sem vitéz”, Flask „korlátolt”, bátorsága pedig „[o]stoba és öntudatlan”.²² A legénység olyan egyénített tagjai, mint az ács és a kovács, Lúdtalp, a hajópincér, Gyapjasfejű, a hajószakács és Pip, a csengetőfiú szintén markáns, de arcvonások nélküli vázlatok. Ők azok a mellékszereplők, akiknek jellemét nem szükséges arcukra írni, mert önmagukban nem rendelkeznek partikularitással. Rendeltetésük mindössze az, hogy kiemeljék a velük kapcsolatba kerülő, náluk előbbre való hősök jellemét, legfőképpen Ahab kapitányét.²³ Michael Jonik odáig megy, hogy a mellékszereplőket, az ácsot és Pipet Ahab kiterjesztésének nevezi, művétagoknak, amelyekben megtámaszkodhat.²⁴ Ám a Pequod legénységének egy másik csoportja bőven szolgáltatja a jellemzés fiziognómiai, testközpontú, sőt, további fogalomkörökbe illeszkedő lehetőségeit.

A *Moby Dick* szigonyosai nem az egyéni, hanem a „faji” partikularitás képviselői, így a narrátor kollektív identitásukra utaló testi jegyeiket sorolja fel. Ők a Pequod hivatásos vadászai, akiknek hozzáértése nem tanult, hanem velük született, esszenciális vadságukból fakad. Jellemzésük bőrük színére, fiziognómiájukra és testalkatukra támaszkodik. Azonban ezek a jellemzők sokszor maguk mögött hagyják az ember ontológiai kategóriáját, és egyfelől az állati, másfelől a transzcendens létezők osztályába lépnek át. Az afrikai Daggoo termete és ereje a korabeli európai és amerikai köztudatban elterjedt, állatmetaforákban megnyil-

19 MD, 143, 144.

20 MD, 136.

21 MD, 138.

22 MD, 137, 139.

23 A jellemzésnek ez a külsőségeket elkerülő formája, a monológokban és a drámai formában írt jelenetekkel együtt, amint F. O. Matthiessen korábban megállapította, arról a serkentő hatásról árulkodik, amelyet William Shakespeare művei gyakoroltak Melville írásművészetére. Lásd: F. O. MATTHIESSEN, *American Renaissance: Art and Expression in the Age of Emerson and Whitman*, Oxford University Press, 1941, 416.

24 Michael JONIK, *Herman Melville and the Politics of the Inhuman*, Cambridge University Press, 2019, 39.

vánuló kulturális asszociációkat kelti életre. A fekete szigonyos „óriási, szénfekete, oroslánjárású néger vadember”, aki „egyenesen, mint a zsiráf, járkált a fedélzeten”. A Vidám főről származó Tashtego „hosszú, vékony, fekete haja, magas pofacsontja, kerek fekete szeme” elárulja „indián” származását. Izmos teste és karcsú végtagjai láttán az egyébként független szellemű elbeszélőnek a massachusettsi gyarmatosok jutnak eszébe, akik sátáni erőt tulajdonítottak a pogány őslakosoknak: „Ha ránéz-tél karcsú, ürge, világosbarna és izmos végtagjaira, csaknem hitelt adtál némely régi puritánok babonáinak, s félig-meddig a Légi Hatalmak Hercegének fiát láttad a vad indiánban.” A párszi Fedallah és dél-ázsiai evezősei, az „öt barna rémalak” szintén olyanok, „mintha most születtek volna a levegőből”. Eredetük arra az időre vezethető vissza, állítja Ishmael, amikor az angyalok „frigyre léptek az ember leányaival, és az ördögök is földi szerelmekbe merültek”. Ahabnak ezek a „[t]igrissárga pártfogoltjai” ugyanazon metaforán osztoznak „a három tigris[sel]”, a szigonyosokkal. Rokonságot mutatnak magával az óceánnal is, melynek „nyugodt szépsége és ragyogása elfeledteti az alatta lüktető tigrisszívet”.²⁵ Emberfeletti képességeik, természetközeli életformájuk révén a faji idegenek mintha kívül esnének az emberi lét határain: egyik lábukkal az állatvilág, a másikkal a numinózus tartományában állnak. Másképpen szólva, ontológiai minőségük mindkét irányban egy bizonyos mértékig eltér az „ember” státuszától.

A színes bőrű vadászok effajta jellemzése összhangban állt Melville honfitársainak „faji” nézeteivel. A *Moby Dick* azonban összekuszálja ezeket a bizonyosságokat. A „fehér” és „színes bőrű” egyének esszenciális különbségének megkérdőjelezését Ishmael óvatosan vezeti be Queequeg és George Washington koponyájának frenológiai összehasonlításával, majd lendületesen folytatja a faji idegenek jellemzésével. A cetológiai fejezetekben azonban ennél is tovább megy. Rendszertani kategóriák határait lépi át, amikor az ámbráscet arcképét, jellemét és képességeit vázolja fel a fiziognómia, a frenológia és a koponyatan fogalomrendszerének segítségével. Vállalkozásának kudarca pedig látványos.

Könyvek és kategóriák

Ishmael „borús kedve” ösztönzésére kerekedik fel és szegődik el egy bálnavadászahajóra. Kaland- és tudásvágyát „a nagy bálna lenyűgöző gondolata” vezérli.²⁶ És míg a Pequod útvonala Ahab kapitány terveit és számításait követi, Ishmael saját érdeklődésének és temperamentumának megfelelően közelít mind a bálnavadászat mesterségéhez, mind pedig a bálnához. Első lépésként *Az ügyvéd* című fejezetben dicshimnusz zeng az amerikai bálnavadászatról, és azt a benyomást kelti, hogy tudásvágyának legfőbb kielégítője a tapasztalat: „egy bálnavadászahajó volt az én Yale College-em és Harvardom”.²⁷ Emellett figyelembe veszi bálnavadász társai, Charley Coffin, Simeon Macey, és több más nantucketi

²⁵ MD, 140, 231, 246, 234, 485.

²⁶ MD, 25, 30.

²⁷ MD, 133.

bálnavadász álláspontját. Azonban azt is látnunk kell, hogy cetológiai ismereteinek jelentős része könyvekből származik. A *Cetológia* fejezetben ugyanis Melville burkoltan felfedi a regényéhez végzett kutatásainak dokumentációját. Ishmael tisztelettel említi a 18. századi természettudomány tekintélyeit, „Cuvier bárót” és „Linnét”²⁸. Legfontosabb forrásai pedig bálnavadászhajón szolgáló orvosoknak, a cetek képzett szakértőinek a művei. Thomas Beale, Frederick Debell Bennett, Henry T. Cheever és William Scoresby, Jr. könyvei az ámbrás cet élőhelyeinek, viselkedésének, anatómiájának és fiziológiájának természettudományos megközelítését nyújtják.²⁹ Az összegyűjtött természettudományos és népi bölcsesség, illetve saját megfigyelései alapján Ishmael végül úgy határoz, hogy mindezekből a forrásokból megteremti sajátos szintézisét. Figyelmen kívül hagyja Carolus Linnaeus rendszertana, a *Systema Naturae* (1735) kategóriáit, az osztályt (emlősök), a rendet (párosujjú patások), és csak az alrenden belüli hierarchiára (cetfélék) szorítkozik. Sajátos cetológiai taxonómiájának alapkategóriáit pedig a könyvek világából kölcsönzi: „nagyság szerint három (FEJEZETEK-re tagolódó) fő KÖNYV szerint osztom be a bálnákat”.³⁰ A legméreteesebbek, a valódi bálna és az ámbrás cet így kerülnek a hajtogatott nyomdai ívről elnevezett „FOLIO BÁLNA”, a többiek, csökkenő sorrendben az „OCTAVO” és „DUODECIMO” kötetekbe, ezeken belül pedig elkülönülnek a fajokot tartalmazó fejezetek. Saját bevallása szerint Ishmael maga is lát némi kivetnivalót ebben a taxonómiában, amely külső jegyek és nem belső, anatómiai sajátosságok összehasonlítására támaszkodik. Mégis úgy véli, hogy az általa felállított „Könyvészeti rendszer [...] az egyetlen, amely sikerrel biztat, mert egyedül ez a gyakorlati”.³¹ Ezáltal azt is belátja, hogy az empirikus tapasztalat során létrejött tudás kategorizálása eredményezhet olyan mesterséges rendszert, amely legalábbis kényszeredett viszonyban áll a valósággal. A *Cetológia* fejezet a *Moby Dick* azon részeinek egyike, amelyben a szerzői perspektíva több iróniát sugároz, mint a narrátoré. Ishmael láthatóan botladozva halad az empirikus természettudományok nehéz terepén. A regény cselekményének folyamata itt egy pillanatra megáll. Melville ugyanis megnyit egy oldalajtót, amelyen keresztül az olvasó beléphet a 19. századi amerikai testtudományok területére, ahol különleges fontossággal bír a test felszíne és méretei.

A 18. század első felében, a Michel Foucault által empirikus episztemének nevezett gondolati keret az embert, akár csak a többi élőlényt, testi sajátosságai alapján határozta meg: „az emberi lény szervezete belsejében kezd létezni, koponyájának kagylóhéján belül, végtagjainak armatúrájában, egész fiziológiája szerteágazó rendszerében”.³² Az élet megnyilvánulásainak empirikus feldolgozása, az élővilág rendszertani besorolása átírta az ember ontológiai minőségének

28 MD, 152.

29 A Melville által használt források, Scoresby 1820-ban kiadott könyvének kivételével, naprakészek: a regény megírását megelőző évtizedben íródtak. Lásd: Howard P. VINCENT, *The Tying-Out of Moby-Dick*, Southern Illinois UP, 1949, 128–133.

30 MD, 155.

31 MD, 158.

32 Michel FOUCAULT, *A szavak és a dolgok: A társadalomtudományok archeológiája* (1966), ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Osiris, 2000, 355.

meghatározását is. A hierarchikus rendszertani osztályozás nagy alapműve, a *Systema Naturae* az emberi fajra nem terjesztette ki a természettudományos és összehasonlító anatómiai vizsgálódást. Linné ugyanis úgy látta, mutat rá Cristin Ellis, hogy az értelem és a lélek kérdése, az ember meghatározásának morális dimenziója nem tartozik a természetrajz hatáskörébe.³³ Azonban az összehasonlító anatómiának a 19. századi amerikai változata arra keresett bizonyítékokat, hogy az emberi minőség nem egyetemes: egyes embercsoportok – a nem fehér bőrű „fajok” – változó arányban részesülnek belőle. Az effajta kérdésfeltevésnek egy amerikai anatómus kraniológiai mérési eredményei, illetve a belőlük levont következtetések adtak legitimitást.

Samuel George Morton philadelphiai anatómus Edinburgh-ban, az orvosképzés fellegrárában szerzett diplomát, ám érdeklődési köre kiterjedt az etnológiára, sőt, az egyiptológiára is. Amikor első könyve, a *Crania Americana* 1839-ben megjelent, az amerikai empirikus kutatás felkerült a transzatlanti régió tudományos térképére. Az igényes nyomdai munkával készült album könyvműveken szemléltette a kontinens őshonos népcsoportjaitól gyűjtött koponyák méret- és alakbeli sokféleségét, majd az agykoponyák térfogatának átlagaiból következtetett az egyes csoportok kollektív értelmi képességeire. A rendszerezett adatok alapján a tudós kijelentette, hogy „az indiánok nem csupán híján vannak a tanuláshoz szükséges önuralomnak, hanem képtelenek az elvont tartalmakkal kapcsolatos következetes okfejtésre is”.³⁴ Következő munkája, az öt évvel később kiadott *Crania Aegyptiaca*³⁵ kutatási anyagát régészeti feltárások leletei, illetve az 1830-as években kolerában meghalt, afrikai születésű kubai rabszolgák koponyái képezték.³⁶

Munkássága során Morton ezernél is több koponyából álló gyűjteményt állított össze, amelynek válogatott darabjain elvégezte az agykoponya térfogatának mérését. Ezekből az adatokból következtetett az agyvelő nagyságára és struktúrájára, a mérési eredményekből számolt átlagértékek alapján pedig az adott „fajra” jellemző szellemi képességekre.³⁷ Mindkét kötetének összegző

33 Cristin ELLIS, *Antebellum Posthuman: Race and Materiality in the Mid-Nineteenth Century*, Fordham University Press, 2018, 29.

34 Samuel George MORTON, *Crania Americana; Or, A Comparative View of the Skulls of Various Aboriginal Nations of North and South America: To Which Is Prefixed an Essay on the Varieties of the Human Species*, Philadelphia, J. Dobson, 1839, 81. – Az utószóként szolgáló, Morton tudományos eredményeit méltató tanulmány szerzője a közismert skót frenológus, George Combe.

35 Samuel George MORTON, *Crania Aegyptiaca, or Observations on Egyptian Ethnography Derived from Anatomy, History and the Monuments*, Philadelphia, John Pennington, 1844.

36 Stephen J. GOULD, *The Mismeasure of Man*, Norton, 1981, 61; Paul Wolff MITCHELL, John S. MICHAEL, *Bias, Brains, and Skulls: Tracing the Legacy of Scientific Racism in the Nineteenth-Century Works of Samuel George Morton and Friedrich Tiedemann = Embodied Difference: Divergent Bodies in Public Discourse*, eds. Jamie A. THOMAS, Christina JACKSON, Lexington Books, 2019, 77–98, 87–88.

37 A megméréndő minták kiválasztása, illetve az alkalmazott mérési módszerek nem voltak megbízhatók. Morton mérési eljárásait megismételve Stephen J. GOULD arra következtet, hogy Morton mérési adatainak pontatlansága nem hamisítási szándékból, hanem egy hipotézis igazolására tett öntudatlan erőfeszítésből adódott. – GOULD, *i. m.*, 56–60.

táblázatai egyúttal „faji” rangsort is szemléltetnek, amelynek csúcsán a „fehérek”, közepén az „indiánok”, legalján a „feketék” állnak. A fehér bőrű „fajok” tovább differenciálódnak: a „teutonok” és az „angolszászok” a ranglétra tetejét foglalják el, alsó fokozatait a zsidók, majd a hinduk.³⁸ Nézeteivel Morton azoknak a korábbi és kortárs természettudósoknak a táborát erősítette, akik szerint az emberi faj nem egységes, hanem további taxonómiai egységekre osztható. Ezek az alfajoknak tekinthető egységek esszenciálisan, azaz testi felépítésükben, és ezáltal képességeikben is különböznek egymástól. A korszak vallási nézeteinek összefüggésében az effajta érvelés a bibliai teremtéstörténetet is átértelmezte: az egyetlen teremtési aktussal, azaz a monogenezissel szemben a poligenézis koncepciója az emberi „fajok” eredetét nem egy, hanem több különböző teremtési aktussal magyarázta.³⁹

A Morton által művelt diszciplína, a kraniológia következtetései elhozták a testtudományok területére azt az objektivitást, amely hiányzott az intuitív elemeket és a korábbi, testnedvelméleteket is integráló fiziognómiából, és amelyet az egzaktabb módszereket követő frenológia sem tudott teljes mértékben megnyugtatóan felmutatni. Linné az általa ismert négy „faj” (*Americanus*, *Asiaticus*, *Africanus*, *Europaeus*) esszenciális különbségeit olyan testi sajátosságok, testnedvek hatására kialakult temperamentum, illetve kollektív jellemvonások alapján írta le, amelyeket ma fenotipikus, illetve kulturális különbségekként érzékelnénk.⁴⁰ A frenológia módszereinek kidolgozói, Franz Joseph Gall és Johann Gaspar Spurzheim jelentőséget tulajdonítottak az egyes koponyaterületek méretarányainak, hiszen a bemélyedések és dudorok az alattuk elhelyezkedő agyi „szervek” fejlettségéről árulkodtak. A koponyaterületek frenológiai feltérképezése materialista filozófiai alapokon nyugodott. A koponyaolvasás művelete azonban kellőképpen differenciált volt: az agy nagysága csupán az egyike a figyelembe vehető tényezőknek.⁴¹ A frenológia szakértőjeként híressé vált skót ügyvéd, George Combe azonban a koponyaméretre is hangsúlyt fektetett, és azt etnikai, „faji” kontextusban értelmezte. Kijelentése, amelyet 1825-ben megjelent könyvében tett, több mint egy évtizeddel megelőzte Morton következtetéseit: „A különböző európai nemzetek agyveleje határozottan nagyobb, mint amely a hindu, az amerikai indián, és a néger fejekben lelhető; ez pedig a mentális sajátosságok magasabb rendű jellegére mutat”⁴². Megállapítása ugyanazt az elfogultságot tükrözi, amely Morton elhibázott mérési módszereit is vezérelte.

38 Lásd: *Uo.*, 53–55.

39 A poligenézis hipotézise is több évszázadra nyúlik vissza, lehetőségét Paracelsus és Giordano Bruno is fontolóra vette. Az emberi „fajok” klasszifikációjának 16. és 19. század közötti történetéről lásd: Audrey SMEDLEY, *Race in North America: Origin and Evolution of a Worldview*, Westview Press, 1993, 161–170, 177–193, 231–265.

40 A *Systema Naturae* 10. kiadása (1758) megteremtette az utókor számára a „faji” sztereotípiákat. Eszerint például az *Americanus* bőre vörös, temperamentuma kolerikus, haja fekete, egyenes és erős szálú, orrnyílása széles, szakálla gyér, természete makacs, vidám, testére vörös sávokat fest, és szokások irányítják. Idézi: SMEDLEY, *i. m.*, 219.

41 C. Loring BRACE, *“Race” Is a Four-Letter Word: The Genesis of a Concept*, Oxford University Press, 2005, 68.

42 George COMBE, *A System of Phrenology* (1825), Third edition, Longman, 1830, 618.

Melville bizonyára tájékozott volt a fiziognómia, a frenológia és a koponyatan területén, hiszen ezek az ismeretek részei voltak az amerikai középosztály tudományos érdeklődésének. Korai regényeiben több bizonyíték is van jártasságára a fiziognómiában, és a frenológia térhódítása sem kerülhette el a figyelmét.⁴³ Feltehetően Morton koponyatani kutatásai és ennek egyiptológiai vonzatai sem voltak ismeretlenek előtte, hiszen a koponyaméret és az agyi kapacitás kérdése minduntalan felbukkan a *Moby Dick* cetológiai fejezeteiben. „Champollion megfejtette a barázdás gránit-hieroglifákat. De nincs Champollion, aki megfejténé minden ember és minden lény arcának Egyiptomát”,⁴⁴ figyelmeztet az érdeklődő, ám szkeptikus Ishmael, aki a korszak divatos testtudományainak mindegyikét kipróbálja a föld legnagyobb élőlényén. Segítségével tanúi vagyunk annak a jelenetnek, amikor Ahab kapitány a hajó oldalához erősített bálnafejhez, egy elejtett és feldolgozott ámbráscet maradványához intézi tűnődő szavait: „Beszélj, te roppant és tiszteleltre méltó fej [...], melyet bár nem díszít szakáll, mégis bozontos a moszatoktól; beszélj, hatalmas fej, és mondd el nekünk a benned rejlő titkot.”⁴⁵ Ahab faggatózása értelmezhető filozófiai kérdésfeltevésként a természet látható jelenségei mögött megbúvó transzcendens lényegről. Ám a *Moby Dick* lehetséges értelmezési horizontjai közül ez csak az egyik. Sarbu Aladár állítása szerint a dolog – ebben az esetben a bálna teste – olyan jellemzőkkel teleaggatva jelenik meg számunkra, amelyek mindegyikének van valamiféle köze a valósághoz. Ám az ezekből adódó következtetések ugyanúgy kapcsolódhatnak a szemlélő tudatához, mint a szemlélt tárgy természetéhez.⁴⁶ Ha Ahab helyett figyelmünket Ishmael sajátos tapasztalatszerző és felfedező útjára fordítjuk, a regény egyéb olvasatokat is felkínál. Samuel Otter szerint azáltal, hogy aprólékosan feltárja és „belakja” az elejtett bálna testét, Ishmael fokozatosan elidegeníti a 19. század testtudományi vizsgálódásait. Tehát ebben az összefüggésben a *Moby Dick* nem kizárólag a felszínes látszat és a filozófiai mélység közti szakadékról szól, hanem arról is, ahogyan a polgárháború előtti Amerikában a testek jelentéssel telítődtek. Mindezekhez a jelentésekhez pedig a „faj” volt a kulcs.⁴⁷ Valóban, Ishmael is kérdéseket intéz a bálna élettelen testéhez, és heurisztikusan halad a lehetséges válaszok felé. Vizsgálódását a fiziognómia, a frenológia és a koponyatan szempontrendszer fogja keretbe, ám Ahabbal ellentétben kutatása nem válik küldetésé, és nem ejti

43 Merton M. Sealts kutatásaiból tudjuk, hogy Melville angliai útján, 1849 novemberében szerezte be Lavater *Töredékeit* Londonban. Lásd: Merton M. SEALTS, *Melville's Reading: A Check-List of Books Owned and Borrowed*, Madison, University of Wisconsin Press, 1966, 74. – Emellett 1847-tel kezdődően New Yorkban élt, ahol a frenológia amerikai népszerűsítői, Orson és Lorenzo Fowler szerkesztették az *American Phrenological Journal* című folyóiratot, koponyaolvasási szolgáltatásokat nyújtottak és előadókörutakon népszerűsítették az új tudományt. Lásd: Daniel Patrick THURS, *Changing Notions of Science in American Popular Culture*, Rutgers University Press, 2007, 23.

44 MD, 353.

45 MD, 320.

46 SARBU Aladár, *The Reality of Appearances: Vision and Representation in Emerson, Hawthorne, and Melville*, Akadémiai Kiadó, 1996, 162.

47 Samuel OTTER, *Melville's Anatomies*, University of California Press, 1999, 133.

rabul. A testtudományok által felkínált válaszokat szkeptikusan kezeli. Sokszor képtelen következtetéseiből így jön létre a 19. század test iránti bűvöletének kritikája.

A szóra bírt szfinx

Nehéz átsiklani a tény felett, hogy a testtudományok módszereivel egyenes arányban keményedett a kutatás tárgya. A fiziognómia az arc és bőr lágy szöveteinek elrendezésére összpontosított. A frenológia már a koponyacsontok szilárd dudoraiból következtetett az alattuk elhelyezkedő agyi „szervek” fejlettségére. A kraniológia pedig kizárólag az agyvelőt magában foglaló koponya mérhető kapacitását vette alapul. Az utóbbinak megkerülhetetlen feltétele volt a mérés tárgyának a halála. Az ezernél is több darabból álló koponyagyűjteményt, amelyen Samuel Morton kraniológiai megállapításai nyugodtak, a tudós barátai és ellenségei egyaránt „az amerikai Golgotaként” emlegették.⁴⁸ A *Moby Dick* egymást kiegészítő cselekményvonulatainak, Ahab expanszív filozófiai küldetéstudatának és Ishmael cetológiai kutatásainak egyaránt feltétele az ölés. A Pequod oldalán egy adott pillanatban két levágott bálna feje is függ, egy ámbrásceté és egy valódi bálnáé. Ishmael ezeken a fejeken keresi az arcot, az arckifejezést, a formákat, sőt, a tartalmakat, amelyekből a bálnák jellemére és temperamentumára következtethet. Kitartó szemlélődésének eredménye az, hogy a „nemes ámbráscet feje [...] egy római harci kocsihoz hasonlítható”, a valódi bálnáé pedig „csónakorrú cipőre”. A két „FOLIO” cet világnézeti irányultságára már fennköltebb analógiát kínál. Az ámbráscet platonista, hiszen „homloka csupa préríserű nyugalom, melynek forrása elmélkedő közönye a halállal szemben”. A valódi bálna pedig sztoikus, aki a halállal szemben „hatalmas gyakorlati eltökéltséget” mutat.⁴⁹ A fiziognómiából kikövetkeztetett jellemvonások alapján – akárcsak egyik ember rokonszenve embertársa, vagy egy olvasóé egy regényhős iránt – Ishmael rokonszenve az ámbrásceté. Ennek megfelelően további testtudományi vizsgálódásának tárgya is az ámbráscet.

A *Moby Dick* cetológiai fejezetei következetesen alkalmazzák mind Lavater fiziognómiai, mind Gall és Spurzheim frenológiai megállapításait. Továbbá, cetekről lévén szó, Morton méret iránti érdeklődését is tükrözik. Am Ishmael, a *Gulliver utazásainak* tengerparti jelenetére emlékeztető módon, finoman karikírozza mindhárom testtudomány-területet: „Fiziognómus vagy frenológus még soha nem vállalkozott arra a feladatra, hogy megvizsgálja a leviatán arcát, vagy végigtapogassa fején a daganatokat. Ez a vállalkozás csaknem olyan lehetetlen volna, mint az, hogy Lavater végigböngéssze a gibraltári sziklán a ráncokat, vagy Gall felmásszon egy létrán, és kezelje a Pantheon kupoláját.”⁵⁰ A *Moby Dick* számtalan arc- és koponyaolvasási mozzanata közül a tömörség kedvéért azokra

48 GOULD, *i. m.*, 51.

49 MD, 340–341, 343.

50 MD, 351.

szorítkozom, amelyek az ámbráscet fejét oldalnézetből vizsgálják. Lavater maga is a profilt tartotta a fiziognómiai elemzés legtöbbet ígérő tárgyának, hiszen az arc fiziognómiai szempontból legnagyobb jelentőséggel bíró elemei, az orr, az áll és a homlok formái oldalnézetből elemezhetők legjobban. Lavater emellett metonimikus kapcsolatot vélt felfedezni a test és a fej, illetve a fej és a profil között: „amint a fej magában foglalja a test jellemzőit, és amint a profil, vagy a homlok körvonala magában foglalja a fej jellegzetességeit, mi is megelégedhetünk az arc profiljával vagy a homlok körvonalával.”⁵¹ A fiziognómusokhoz hasonlóan a frenológusok is fontosnak tartották a profilt, amelyen jól kirajzolódtak a homlok jellegzetességei. A két megközelítés közös alapját a Pieter Camper által 1772-ben kidolgozott arcélszög fogalma, mért értékei és értelmezése jelentette. „A nyolcvan fok fölötti arcélszögek”, állította a holland anatómus, „a művészet, a hetven alattiak pedig az állatok birodalmába tartoznak”.⁵² Camper, aki Hollandia délkelet-ázsiai gyarmatainak tevékenykedett, és orangutánokon vizsgálódott, elsősorban az emberszabású majmok és egyes afrikai népcsoportok arcélszögének közelségére kívánt rámutatni.⁵³ Az elfogult amerikai testtudományokban az arcélszögek összehasonlítása hasznos tényezőnek bizonyult a „fajok” esszenciális különbségeinek és hierarchiájának az alátámasztásában.

Ishmael az arcolvasás szabályainak megfelelően kezd hozzá az ámbráscet jellemének és képességeinek felderítéséhez. Ám az eljárás már a kiindulópontnál elbukik. A profilonál figyelembe veendő homlok, orr, fül és áll helyzetét tekintve az ámbráscet „rendellenes lény”. Az arcot alkotó szervek és mérési támpontok nem a megfelelő helyet foglalják el, vagy teljesen hiányoznak: „a bálnának nincs külső orra: ami van – a fúvóluka –, az a feje tetején van; [...] a szeme, füle oldalt van a fején, teljes testhosszának csaknem egyharmadával az eleje mögött.” Továbbá „a száj teljesen a fej alatt van, olyanformán, mintha a mi szájunk az állunk alatt volna”. Csakhogy amit a fiziognómus elveszít az arcon, azt visszanyeri a homlokon. Az ámbráscet profilján „világosan látni a homlok közepén azt a vízszintes, félkör alakú horpadást, amely az embernél Lavater szerint a lángész jele”. Sőt, ezt az előnyt az esztétikai tényező tovább fokozza. Ez a homlok olyan domború, hogy ha volna orra, amelyhez igazodni lehetne, az ámbráscet arcélszöge jóval meghaladná a 80 fokot, azt az értéket, amely fölött Pieter Camper szabálya szerint a fejnek már a művészet tartományában lenne a helye. E testtudományi okoskodásban ott a hiba, hogy sem a kraniológusok nem beszélhetnek hatalmas agytérfogatról, sem a frenológusok átfedésről az agyi „szervek” és a koponyacsont között. Ugyanis „a bálna függőlegesen elnyúló álhomloka” és „maréknyi”

51 Johann Caspar LAVATER, *Essays on Physiognomy; for the Promotion of the Knowledge and the Love of Mankind*, trans. Thomas HOLCROFT, Second edition, Vol. III., London, C. Wittingham, 1804, 71–72. – Christian Lukásik a fiziognómiai profil megnövekedett jelentőségének tulajdonítja a profilkép és az árnyékrajz, avagy sziluett elterjedését a 18. és 19. század fordulójának Amerikájában: LUKÁSIK, *i. m.*, 35.

52 Idézi: BRACE, *i. m.*, 33.

53 Thomas F. GOSSETT, *Race: The History of an Idea in America*, Dallas, Southern Methodist University Press, 1995, 70.

agya között hatalmas, strukturált zsírtömeg helyezkedik el. Ishmael azonban továbbgondolja az ámbráscet profilja által nyújtott lehetőségeket, és végigmegy az általuk felkínált útvonalakon. A minden mérték fölött domboruló homlok, amint láttuk, „lángészre” vall. A homlokot kitöltő zsírtömeget tekintve viszont a bálna feje csupán egy „tartály”, amely „ötszáz gallon spermacetolajat ad”.⁵⁴ Ez utóbbi utalás arra figyelmeztet, hogy a bálna testének, de főként a fejének mérhető és piaci értéket jelentő tartalma van. A 19. századi testtudományoknak egyszere van tudományos hozadéka és anyagi haszna.

1850 szeptemberében, mialatt Melville a *Moby Dick*en dolgozott, az Egyesült Államok Kongresszusa elfogadta az úgynevezett „Szökött rabszolga törvényt”, amelynek értelmében a „szabad” államokba szökött rabszolgákat elfogásuk esetén visszaszolgáltatták tulajdonosaiknak. Ezzel kiélesedett az 1820-as Missouri-kompromisszum óta napirenden levő vita a rabszolgaság intézményéről. Az északi és déli államok között tovább mélyült a politikai szakadék. A rabszolgaság eltörlésére azonban nem volt esély egy olyan gazdasági környezetben, amelyben a gyapot ára magas volt, és felvevőpiaca magában foglalta nemcsak a hazai északkeleti államok, hanem Anglia és Franciaország textilüzemeit is. Az amerikai Dél agrárgazdasága megingathatatlanak látszott. Például egy olyan jellegzetes déli állam, mint Georgia, 1850-ben már túl volt az Indiánkitelepitési törvény (1830) végrehajtásán, és értékes termőterületekké változtatta az őslakosok egykori földjeit. Amint az indiánkérdés megoldódott, írja a történész, Georgiában a rabszolgák nemcsak munkaerőként, hanem befektetési tárgyként is egyre jövedelmezőbbé váltak.⁵⁵ A faji idegenek élete, munkája feletti ellenőrzést kiegészítette a testük feletti hatalom. A testtudományok ennek a hatalomnak az eszközéül szolgáltak a polgárháború előtti Amerikában, hiszen a faji idegenek mérhető testi sajátosságaiból leszűrte következtetések jelentették a „faji” hierarchia alapjait. Így képezhetett a rabszolgaságba való befektetés anyagi szempontból forgó-, tudományos szempontból pedig társadalmi tőkét.

A *Moby Dick* a testtudományok jövedelmezőségének ezzel a közvetett módjával szembesíti az olvasót. Ishmael a bálna „arcának”, fejének és testének szinte minden vonatkozását ki tudja fejezni gallonokban és dollárookban. Még az „örökös mefisztói vigyort” viselő hiénabálna is „több mint harminc gallon olajat ad”. A valódi bálna arcbereendezése ennél sokkal többet ér: fejének aszimmetriájából adódik az a „durcásság és ajkbiggyesztés, amely vagy 500 gallon olajat ad, s tán még többet is”.⁵⁶ Stubb, a másodtiszt számítása szerint pedig egy bálna harmincszor annyiért kelne el Alabamában, mint Pip, a fekete csengetőfiú. Ez nem is kevés, amennyiben hihetünk Flask harmadtisztnek, aki egy szoros hajsza közepén így becsül fel egy ámbráscetet: „Ott megy háromezer dollár, emberek! Egy bank,

54 MD, 346, 354.

55 Peter WALLENSTEIN, *From Slave South to the New South: Public Policy in Nineteenth-Century Georgia*, University of North Carolina Press, 1987, 18.

56 MD, 160, 341.

57 MD, 415, 359.

egy egész bank! Az Angol Bank!”⁵⁷ Tehát a fiziognómia, frenológia, koponyatan alkalmazása a bálnára csupán kiegészíti ipari jellegű feldolgozásának folyamatát.

Emellett Ishmael anatómiai vizsgálódásából megtudjuk, hogy az ámbráscet agya, ez a testtudományi szempontból sokat érő szerv a koponyaúrt kitöltő olajtömegben fészkel: „Úgy el van rejtve benne, mint egy ékszeres ládikó.”⁵⁸ A metafora beszédes. Az agy maga is tartály, amely értéket rejt, ám ez az érték nem anyagi, hanem eszmei. A cetológiai fejezetekben Melville kitartóan irányítja figyelmünket a tudomány és a piaci jövedelmezőség közti közvetlen kapcsolatra. Emellett arra is figyelmeztet, hogy a test piaci értéke, akárcsak a bálna testének „olajtartalma”, teljes mértékben tárgygyá tehet egy élőlényt. Ishmael ugyanis ismer olyan véleményeket, amelyek „határozottan tagadják, hogy az ámbráscetnek más agya is van, mint az olajraktárának kőöleiben található agyforma képződmény.”⁵⁹ A polgárháború előtti Egyesült Államok viszonylatában a faji másik létének morális dimenziója kiiktatható a haszonérték növelésének érdekében. A nemzeti terület értékes földjein élő „indián” terhes kolonc, amelytől kitelepítéssel meg lehet szabadulni. A „néger” pedig munkaeszköz, amely jövedelmet termel, tehát jelenléte a nemzeti térben szükséges. Ám az „indiánhoz” hasonlóan, emberi minősége csupán részleges.

Ha a *Moby Dick* hőseit a fiziognómiai alapon nyugvó karakterábrázolás lencséjén keresztül vizsgáljuk, feltűnő a jellemábrázolás alapvető paradoxona. Az emberi szereplők portréi úgy tárulnak az olvasó elé, hogy fiziognómiájukról nem esik szó. A bálnáknak pedig, akikre Ishmael alkalmazza a fiziognómia szabályait, nincs is arcuk. Ugyanakkor a bálna testtudományi megközelítései mozgásba hoznak olyan, az emberi test anyagiségéhez kötődő korabeli beszédmódokat, amelyek a testek fölötti hatalom gyakorlását tették lehetővé a századközép amerikai társadalmában és politikájában. A felvilágosodás tudományos szemléletén alapuló diskurzusok az Egyesült Államokban különösen jelentősek, hiszen meghatározták a nemzeti térben jelen levő faji idegenek helyét a társadalom hierarchiájában. Regényével Melville kétséget ébreszt az olvasóban a tudomány objektivitása iránt. Leleplezi a természetrajz és ezen belül a legitimnek tekintett testtudományok kapcsolatait olyan társadalmi és gazdasági érdekekkel, amelyek alapján mind az emberi, mind az állati test elveszíti ontológiai és erkölcsi tartalmát.

A *Moby Dick* ihletője egy bálnatámadás volt az Essex bálnavadászhajó ellen, háromezer mérföldnyire Dél-Amerika nyugati partjaitól, 1820 őszén. A hatalmas, 85 láb hosszú hím ámbráscet kétszer ütközött a hajó elejének, hatalmas homlokát használva faltörő kosként.⁶⁰ A hajótörést mindössze nyolcan élték túl. A bálnavadászhajó súlyos emberi következményekkel járó történetét két túlélő leírásából ismerjük. Ezek közül az Essex első tisztjének, Owen Chase-nek az

58 MD, 354.

59 MD, 354.

60 Nathaniel PHILBRICK, *In the Heart of the Sea: The Tragedy of the Whaleship Essex*, Viking, 2000, 80–83.

1821-ben megjelent narratívája⁶¹ volt Melville forrása. Chase leírása szerint a támadó bálnát látható módon a düh és a bosszúvágy hajtotta.⁶² Az Essexet elsülyesztő ábráscet szolgált mintául a regény címszereplőjéhez, aki kétségkívül egyénített hős a regényben megjelenő bálnák közt. Moby Dick megjelenését látható ismertetőjegyei, ráncos homloka, ferde állkapcsa, fátyolos fehér színű, „csíkos, foltos, márványos” bőre teszik egyedivé. Ha úgy vesszük, ő legalább annyira hőse a regénynek, mint Ahab, hiszen cselekvőképessége összemérhetővé teszi bármelyik emberi szereplővel. Sőt, fiziognómiáját ugyanúgy ismerjük, mint a Pequod kapitányáét, akinek testén Isten kézjegyét látjuk: Ahab „arcán a keresztre feszítés kínjával” áll hajójának tattedélzetén. Ugyanakkor Moby Dick mint ábráscet, akárcsak a faji másik az amerikai társadalmi tereken, kollektív identitással is rendelkezik. Ez az identitás azonban Ahabéval egylényegű, és ismertetőjegyét szintén az arcán viseli: „Emberen-állaton a titokzatos homlok az a nagy aranypecsét, amelyet a német császárok függesztenek rendeleteikre: Ezt jelenti: »Isten: írtam ma a magam kezével«”⁶³. A regényben a kétféle – azaz emberi és állati – kollektív identitás fogalmi keretei közt Ishmael anatómiai, kraniológiai, frenológiai és fiziognómiai kalandozásai nyitnak meg egy szűk átjárót egy nem emberközponitú ontológia felé.

Összefoglaló

Az európai felvilágosodás empirikus ismeretelmélete tudományos tekintélyt kölcsönzött Johann Caspar Lavater fiziognómiai elemzéseinek, az arcolvasás széles körben elterjedt módszerei pedig visszaköszönek a 19. századi regény jellemrajzaiban. A tanulmány Herman Melville *Moby Dick* (1851) című regényében elemzi a jellemolvasás konvencióinak célzott aláaknázását. Az Egyesült Államokban a testtudományok a faji hierarchia igazolásában és megerősítésében játszottak kulcsszerepet azzal, hogy gyakorlói átfogalmazták az emberi minőség kritériumait. Az, ahogyan Melville elbeszélője, Ishmael a bálna testére alkalmazza a testtudományi elemzés eszközeit, megkérdőjelezi megalapozottságát és leleplezi mind ideológiai, mind gazdasági érdekeit.

When Leviathan is the Text: Moby-Dick and the American Body Sciences

The empirical episteme of the European enlightenment lent scientific status to Johann Kaspar Lavater's system of physiognomy. The nineteenth-century novel, in turn, accommodated the strategies of facial analysis in delineating character. The essay discusses the undermining of these conventions in Herman Melville's *Moby-Dick* (1851). By applying the methodology of reading the human face, head,

61 Owen CHASE, *Narrative of the Most Extraordinary and Distressing Shipwreck of the Whale-Ship Essex, of Nantucket*, New York, W. B. Gilley, 1821.

62 Idézi: PHILBRICK, *i. m.*, 82–83.

63 *MD*, 199, 352.

and skull on a non-human creature (the whale), Melville subverts the authority physiognomy, phrenology, and craniology as practiced in the United States. Ishmael's incursions into the secrets of the whale's mind and character by way of its body illuminate and expose the social and economic implications of the body sciences.